

पर्यावरण शिक्षण आणि मानवाधिकार

प्रा.डॉ.साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन

सहयोगी प्राध्यापक

साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी, सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय खिरोदा ता.रावेर जि.जळगाव

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक अमोघ असे साधन आहे. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण होणाऱ्या गरजांना समर्थपणे तोंड देऊ शकणारे नागरिक घडविण्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये काळानुरूप बदल करणे अत्यावश्यक असते,म्हणूनच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अभ्यासक्रम मूल्याधिष्ठित करण्याचे निश्चित करण्यात आले आणि त्यानुसार पर्यावरण संरक्षण हे गाभा तत्त्व समाविष्ट करण्यात आले.

आज लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे,या लोकसंख्येच्या निवाऱ्याच्या,अन्नाचा गरजा भागविण्यासाठी नागरिकरण,औद्योगिकरण देखील वाढत आहे.त्यामुळे जंगल आणि शेती यांच्या क्षेत्राचा संकोच होत आहे. औद्योगिकरण,नागरिकरणामुळे पर्यावरणाचा समतोल खूप मोठ्या प्रमाणावर ढासळलेला आहे. त्यातून पर्यावरणाच्या अनेकविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.विद्यार्थ्यांना या समस्यांच्या तिव्रतेची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे,त्यादृष्टीने विद्यार्थ्यांवर संस्कार करण्याची वेळ आता येऊन ठेपली आहे.त्यामुळे शिक्षणाची भूमिका आणखी वाढलेली आहे.शिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षणाचा एक घटक म्हणून पर्यावरण संरक्षणाचे संस्कार आवश्यक ठरतात.

विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित आचरण घडावे असे वाटत असल्यास त्यांना संस्कारक्षम वयात योग्य ते वळण व सवयी लावणे आवश्यक आहे.त्यासाठी अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या मनावर संस्कार करावे लागतील.आपल्या रीतीरिवाजातून,आचारविचारातून त्यांना पर्यावरण संरक्षणाच्या सवयी लावणे हितावह ठरेल.त्यामुळे अपेक्षित वर्तन परिवर्तन घडविण्यासाठी अपरिहार्यपणे पर्यावरण संरक्षण,संवर्धन यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे ओघाने आलेच.त्यासाठी शिक्षकांना अभ्यासक्रमाचा नेमका अर्थ समजून घेऊन त्यानुसार अध्ययन अनुभूती द्याव्या लागतील. आपोआप आणि वारंवार घडणारे वर्तन म्हणजे सवय. त्यामुळे सवयी लागण्यासाठी पर्यावरणाचे सतत संस्कार करणे आणि होणे अगत्याचे आहे ,म्हणूनच इंद्रियांना सवयी लावण्याकरिता पर्यावरणाचे महत्त्व व उपचार यांची जाणिवजागृती अभ्यासक्रमाच्या व अभ्यासपूरक उपक्रमाच्या माध्यमातून करावी लागते. अशा प्रकारच्या उपक्रमातून साधारणतः पुढील सवयींची निर्मिती व जोपासना व्हावी ही अपेक्षा आहे.

१. स्वच्छता आणि आरोग्यपूर्ण जीवनाचे महत्त्व
२. नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा काटकसरीने वापर करण्याची सवय
३. वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व
४. सामाजिक आरोग्य रक्षणाची सवय
५. नियमांच्या पालनाची सवय

या सवयी विद्यार्थ्यांना लावल्यास सुसंस्कृत नागरिक तयार होण्यास निश्चितच हातभार लागेल.

मानव हा पर्यावरणातील अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाची जबाबदारी देखील त्याने घेतलीच पाहिजे. बिघडलेल्या पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी प्रदूषणाची दाहकता व त्याचे दुष्परिणाम यांची जाणीव करून देणे हे मूल्यशिक्षणाचे महत्त्वाचे काम आहे. मानवाच्या आणि सजीवांच्या वंशवृद्धीसाठी पर्यावरणाच्या समतोलाची आवश्यकता आहे. कारण मानव जेवढ्याप्रमाणात समायोजन करू शकेल तेवढ्याच प्रमाणात वंशवृद्धी व संवर्धन होऊ शकेल.

मानव नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा स्वतःच्या व्यवहारासाठी आणि स्वार्थासाठी अतिरेकी वापर करीत आहे.त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. या बिघडलेल्या पर्यावरणाशी तो मात्र समायोजन करू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्तिगत,सामाजिक आणि राष्ट्रीय संकटांची मालिकाच तयार होते.

पर्यावरणाचा विचार केल्यास त्यामध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१. सजीव प्राणी आणि वनस्पती
२. वातावरण आणि हवामान
३. भूरचना आणि खनिजे

४. समुद्र,पर्वत आणि नद्या

वरील घटकांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांना योग्य सवयी लावून त्यातून समाजविकास,राष्ट्रविकास आणि व्यक्तिविकास साध्य झाल्यास मूल्याधिष्ठित शिक्षण राबविले गेले असे म्हणता येईल.

पर्यावरण शिक्षण –

डॉ.आर.सी.शर्मा यांच्या मते, “ विद्यार्थ्यांना पर्यावरण शिक्षणाविषयी ज्ञान देऊन त्यांच्या अंगी पर्यावरण संवर्धनाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय.”

पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्टे –

१. पर्यावरणाविषयी जाणीव जागृती करणे.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक परिसराची जपवणूक करण्याची भावना वाढीस लावणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या सृजनशक्तीचा विकास होण्यास मदत करणे.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावहारिक अनुभवातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणे.
५. विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकीची भावना वाढीस लावणे.
६. विद्यार्थ्यांना प्रदूषणावरील उपाय आणि उपचार यांची जाणीव करून देणे.
७. पर्यावरणाविषयी कर्तव्य आणि हक्क यांची जाणीव करून देणे.
८. वृक्षसंगोपन आणि वृक्षसंवर्धनाचे समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या दृष्टिने महत्त्व स्पष्ट करणे.
९. स्थानिक,राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाच्या प्रदूषणाविषयी जागृती निर्माण करणे.
१०. वन्य जीवनाचे महत्त्व पटवून देणे.
११. पर्यावरणाच्या संबंधित विद्यार्थ्यांना योग्य सवयी लावणे.
१२. उत्पादक आणि उपभोक्ता यांच्यातील संतुलनाचे महत्त्व पटवून देणे.

या उद्दिष्टानुरूप अभ्यासक्रमामध्ये विद्यार्थ्यांना अनुभव देण्याची,संस्कार करण्याची मांडणी केलेली असली पाहिजे.

आज सर्वच स्तरावर पर्यावरणाच्या न्हासाचा परिणाम भोगावे लागत आहेत. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व परिणामकारक उपायांचे पालन करण्यासाठी कायद्यासोबतच संस्कार करणे देखील आवश्यक ठरणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या वृत्तीत बदल घडवून आणण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमाच्या माध्यातून त्यांच्यावर संस्कार करावे लागतील तरच भावी पुढील सुखाने जगता येईल.

पर्यावरण आणि मानवाधिकार –

मानवाधिकार ही अतिशय व्यापक संकल्पना आहे. तिच्यामध्ये मानवाचे नागरिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा समावेश होतो.

अ. नागरीक आणि राजकीय अधिकारंमध्ये पुढील अधिकारंचा समावेश होतो.

१. जगण्याचा हक्क (सन्मानाने,स्वाभिमानाने,किमान जीवनमानाने)
२. स्वातंत्र्याचा हक्क (राजकीय,आर्थिक,सामाजिक)
३. न्यायाचा अधिकार
४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार,मत स्वातंत्र,अभिव्यक्ती आणि चळवळीचा अधिकार
५. एकत्र येण्याचा आणि संघटनाचा अधिकार
६. राजकीय सहभागाचा हक्क

ब. आर्थिक,सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकार

१. कामाचा अधिकार
२. शिक्षणाचा अधिकार
३. जीवनमान उंचावण्याचा अधिकार (अन्न,वस्त्र,निवारा)
४. सांस्कृतिक जीवनात सहभागी होण्याचा अधिकार
५. व्यावसायिक संघटनांचे स्वातंत्र्य
६. पर्यावरण संरक्षण हक्क
७. जमीन मालकी अधिकार

पर्यावरण विषयक मानवी हक्क/अधिकार-

पर्यावरण संरक्षण,संवर्धन,संतुलन आणि पर्यावरण शिक्षण याविषयी प्रत्येकाला हक्क आहे.पर्यावरण विषयक अनेक मुद्दे मानवाधिकारांशी संबंधित आहेत,असे दिसून येते. उदा. नैसर्गिक संपदांचे समान वाटप,संपदांचा उपभोग,बौद्धिक संपदा,मालमत्ता हक्क.

१. समानता -

जमीन ,पाणी,अन्न,निवारा हे सर्व पर्यावरणाचे घटक आहेत. त्यामध्ये सर्वांना समान हक्क मिळाले पाहिजेत. मात्र आज जगात सर्वत्र विषम परिस्थिती आढळत आहे. सर्व संपदांच्या समान वितरणाच्या दृष्टीने विचार झाला पाहिजे. संपदांचा उपभोग आणि संपत्तीचे समान वाटप समानतेने झाल्यास प्रत्येकाला अपेक्षित जीवन पातळी नुसार जीवन जगणे शक्य होईल,त्यावेळी समानतेचा हक्क प्रस्थापित झाला असे म्हणता येईल.

२. नैसर्गिक संपदांच्या वापराचा हक्क -

नैसर्गिक संपदांच्या वापराचा हक्क हा मानवी हक्क आहे. तो सर्वांना समान स्वरूपात मिळाला पाहिजे.समाजातील विविध घटकांचा विचार केल्यास संपदाविषयक उपभोगामध्ये असलेली विषमता वाढलेली आहे.उदा.दुर्गम भागातील आदिवासी तेथील परिसंस्थेचे घटक म्हणून जगत आहेत.जंगलातील फळे, कंदमुळे, इंधन, शिकार यावर त्यांची उपजिविका चालते परंतु वनांचा अन्य कामांसाठी उपयोग केला जाऊ लागला व तेथील जनजीवन विस्कळित झाले,पर्यावरणाशी असलेला त्यांचा संबंध कमी झाला त्यातून समस्या निर्माण झाल्या.कागद निर्मितीसाठी कारखान्यांना अनुदान देऊन जंगलातील बांबू वापरण्यास परवानगी दिली जाते तेव्हा आदिवासी लोकांना त्यांची घरे बांधण्यासाठी त्या वनसंपदेचा वापर नाकारला जातो.

३. आरोग्य आणि मानवी हक्क/अधिकार

आरोग्य आणि पर्यावरण यामध्ये परस्पर संबंध आहे,हे मानवी हक्क दृष्टिकोनातील विचारात घेतले पाहिजे.आपल्या राज्यघटनेने जगण्याचा हक्क हा अत्यंत मूलभूत हक्क म्हणून बहाल केलेला आहे. पर्यावरणाची अवनती मानवी आरोग्यावर परिणाम करते, त्यामुळे मानवी आयुर्मान कमी होत, म्हणजेच ही एक प्रकारे जगण्याच्या हक्कावरच गदा आलेली आहे.विविध प्रकारच्या पोषक द्रव्यामुळे सजीवाची,मानवाची वाढ आणि विकास होत असतो. आज ही पोषक द्रव्ये,घटकच प्रदूषित झाले आहेत.अन्न,पाणी ,हवा,औषधी इत्यादी मध्ये प्रदूषण होत आहे त्यामुळे आरोग्यावर परिणाम होतो.मागे एकदा पेप्सी- कोकोकोलाचा वाद रंगला होता.त्यावर भाष्य करताना एकाने म्हटले आहे की,

“ महाग झाली किटकनाशके/ कशास चिंता त्याची मला

नव्या युगाची ग्लोबल शेती / फवारू आता पेप्सीकोला”

मानवाव्यतिरिक्त कोणताही प्राणी आपल्या मर्यादेच्या बाहेर जात नाही.मनुष्य इतर प्राण्यापेक्षा भिन्न आहे.कारण तो विचार करू शकतो.प्राण्याच्या कित्येक पिढ्या येतात आणि जातात परंतु त्यांच्या प्रत्येक पिढीला नव्याने सुरुवात करावी लागते मानवाचे मात्र तसे नाही.मागील पिढ्यांकडून ज्ञान,अनुभव तो घेतो आणि त्याचा उपयोग करतो.मनुष्य गुहेपासून मंगळापर्यंत पोहचू शकला. मनुष्य हा सर्वात बुद्धिमान प्राणी आहे असे मानव म्हणतो, तसा तो दावा करतो. त्यामुळे त्याने साकल्याने विचार करून मानवी जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजेत.

शेवटी एवढेच सांगता येईल की, पर्यावरणाची समस्या ही आज पर्यावरणाईतकीच सर्वव्यापी झाली आहे. निसर्गाशी ‘लढा’ देऊन त्याच्यावर ‘विजय’ मिळविण्याच्या प्रयत्नात त्याची आपण खूपच हानी केली आहे. निसर्गचक्र यामुळे भेदले जात आहे. पर्यावरणाची समस्याचे मूळ आहे आपल्या मनोवृत्तीत-आपल्याविचारात.आपली भोगवादी वृत्ती,हाव,आक्रमकता ही या समस्येला कारणीभूत आहे, आणि केवळ ही एकच नव्हेतर, शस्त्रस्पर्धा,दुर्बलांवरील अत्याचार, गुन्हेगारी व्यसनाधिनता,मानसिक ताणतणाव, स्वैराचार अशा अनेक समस्या त्या मनोवृत्तीमुळे आपल्या समोर उभ्या ठाकल्या आहेत.